

MAQOM IJRO USLUBLARINI O'RGANISHDA "USTOZ-SHOGIRD" AN'ANASINING O'RNI

<https://doi.org/10.70728/orien.v07.i05.056>

Isaqov Abrorbek Odiljon o'g'li
Yunus Rajabiy nomidagi O'zbek milliy musiqa san'ati instituti

Annotatsiya: Ushbu maqolada Maqom ijrochilik san'atini o'rganishda Ustoz-shogird an'analari uzoq yillardan buyon hozirgi kunga qadar qay darajada davom etib kelayotganligi to'g'risida so'z yuritilgan.

Kalit so'zlar: Ustoz-shogird, ijro uslub, ovoz, ohang, orifxon Xotamov, Mahmudjon Tojiboyev, Matnazar Hudoynazarov, Rahmatjon Qurbonov

THE ROLE OF THE "TEACHER-STUDENT" TRADITION IN STUDYING MAQOM PERFORMANCE STYLES

Isakov Abrorbek Odiljon oğlu
Uzbek National Institute of Musical Art named after Yunus Rajabiy

Abstract: This article discusses the extent to which the Master-Student tradition in the study of the art of Maqom performance has continued over the years to the present day.

Keywords: Teacher-student, performance style, voice, melody, Orifxon Khotamov, Mahmudjon Tojiboyev, Matnazar Khudoynazarov, Rahmatjon Qurbanov

O'zbek mumtoz san'atida ustoz-shogird an'analari bugungi kunga qadar davom etib kelmoqda. Bu borada yutuqlarga ham erishildi. Ustoz-shogird an'analari orqali bizgacha uch vohta maqomi (Xorazm maqomlari, Buxoro Shashmaqomi, Farg'ona-Toshkent maqom yo'llari), o'zbek mumtoz bastakorlari tomonidan yaratilgan rang-barang asarlar, yalla, lapar, qo'shiq, ashula, katta ashula, suvoriy, terma kabi musiqiy janrlar, turli vohalarga mansub doston ijrochiligi yetib kelgan. Bundan tashqari yana kelajak avlodlarga bus-butun jonli yozuvlarda yetkazib berilishi uchun Hukumatimiz g'amxo'rlik qilmoqda.

Ustozlarimiz ta'kidlaganlaridek, maqom ijrochiligida talqinchi va ijrochilarning farqi bor: talqinchilar - o'z ovozi, hech kimnikiga o'xshamagan o'z ijro uslubiga ega bo'lgan xonandalardir. Ular birorta maqomni o'z uslubiga solib, ijodiy yondashib ijro etadilar. Oddiy ijrochi xonandalar esa, ustozining ijrosi, ya'ni ovozini ishlatishi, so'z talaffuzi qanday bo'lsa shundayligicha (nusha ko'chirgandek) ijro etishadi. Masalan:

O'zbekiston qahramoni Munajat Yo'lchieva ijro etgan asarini shogirdlari ham o'ziga o'xshatib ijro etishga harakat qilishadi. O'zbekiston xalq hofizi Mahmudjon Tojiboevning o'ziga o'xshab aytadigan shogirdlari, O'zbekistonda xizmat ko'rsatgan artist Rahmatjon Qurbonovga juda o'xshatib maqom ijro etadigan xonandalar bugungi kunda ko'pchilikni tashkil etadi. Ammo talqinchi xonandalar esa o'ziga xos nozikta'b didi, keng dunyoqarashi, har bir asarga nisbatan shahsiy fikriga ega bo'lganligi bilan ajralib turadi.

Yunus Rajabiy nomidagi O'zbek milliy musiqa san'ati instituti professori Matnazar Xudoynazarov bilan bo'lgan suhbatlardan birida Samarqandga ustoz izlab borgan haqida suhbatlashgan edik: "Samarqandda ustoz-shogird an'analari Xorazm an'anasiga o'xshamaydi. U yerda haqiqiy ustam deb Egam akani (Boltayev) tan olganman. Ularda ustoz-shogirdlik biroz o'zgacha. Shogird ustozning huzuriga kelib g'azalni va kuy-ohangini o'rganadi. Hoji Mutliyev, Jo'raqul, Hoji Qurbon Samarqandda dong taratgan Xorazmlik Hoji Masharif, Ollanazar kabi yetuk san'atkorlar bor edi. Men Xonqalik Ahmadjon Jumaniyozov, G'ijduvonlik Mirjon, bir-birimiz bilan o'zaro bellashib, o'z mahoratimizni yanada oshirar edik. Shogird doimo ustozining xolidan habar olib, xizmatini ado etgan. xonqalik Shogirdga ustozning ham hurmati baland bo'lgan. Bilimi yo'q ashulachilarni ustozlar yoniga yondoshtirmagan. Tanish-bilish orqali olingan shogirdlar ham bo'lar edi. Avvallari Go'ri Amir maqbarasining yonida madaniyat uyi bor edi. Shu erda biz ustozdan saboq olayotgan vaqtimiz ustozimning yoniga bir otaxon ikki o'g'il bolani yetaklab keldi. Ustoz ularni eshitib ko'rgach, ularni musiqiy qobiliyati biroz yo'qligi uchun boshqa hunarga yo'naltirishni maslahat berdi"¹.

Ma'lumki, shogirdni yuzaga chiqarish ustozga ham bog'liqdir. Ustoz yillar davomida ilm o'rgatib, uning mehnati beiz ketadigan bo'lsa, u ustoz demak o'z vazifasini uddalay olmagan hisoblanadi. Shuning uchun ma'lum bir ustoz etagini tutganda, bilib ergashish kerak. Ustozlar ham har xil, "men o'rgatdim, endi o'zi yo'l topib oladi", deyish, u shunchaki shogird bilan mashg'ulot o'tish uchun ustoz bo'lmaydi. Lekin, ustozlikning yana bir qirrası borki, ashula ijro etish o'rgatilgach, uni xalqqa namoyish etish ham ustozning zimmasidagi eng muhim vazifalaridan biridir.

Ustozlar "davralarga boradimi, uzoq safarlarga chiqiladimi, albatta shogirdlaridan 1-2sini hamroh qilib olib borishgan. Borgan shogird davralarda ustozini kuzatgan. Qay darajada davrani qizitish, yo davradagi shinavandalarni o'ziga jalb etishni ustozning yonida yurib o'rgangan. Bularni texnik vositalar yordamida amalga oshirib bo'lmaydi, albatta. Ustoz-shogirdlikning eng nozik tomonlari ham

¹ San'atshunoslik fanlari nomzodi (Phd) Sh.Matyakubovning doktorlik dissertatsiya ishida Matnazar Xudoynazarov bilan suhbat. Audioyozuv. 2018.

ayni shudir. Doimiy ravishda, to ustozning oq fotihasini olmaguncha birga hamroh bo'lib yurishlik shogirdning vazifasiga kiradi".²

O'zbekiston xalq hofizi Orifxon Xotamov bilan Hakimjon Fayziyevlar hamnafas bo'lib xalqning ichiga kirib borishi Jo'raxon Sultonovning fotihasi, tarbiyasi bilan amalga oshgan ekan. Nafaqat Jo'raxon akani, balki Jo'raxon Sultonovning yonlarida, cholg'ularda jo'r bo'lib yurgan katta-katta ustozlar Abulqosim To'ychiyev, G'anijon Toshmatovlarning ham hissasi katta bo'lgan. Demak, ustoz shogirdlik necha yil davom etishining muddati yo'q.

XIX asrning ikkinchi yarmi XX asr boshlarida Usta Jalol, Mirza G'iyos, Hoji Abdulaziz Rasulov, Domla Halim Ibodov, Levi Boboxonov kabi zabardast hofizlar va san'atkorlar yetishib chiqqan edilar.

Ma'lumki, o'sha paytda Xo'jand O'rta Osiyoning yirik madaniy va ma'rifiy markazlaridan biri bo'lgan. Bu yerda Zohirxon Hofiz, Sulaymon Hofiz, To'raxo'ja hofiz, Abduqayum hofiz, ota-bolalar: "Mirsolih, Mirabdulla, Mirfayoz kabi dongdor hofizlar yashagan edilar. Yosh Sodirxon ham shaharning ana shunday san'at muhitidan bahramand bo'lib o'tdi. Bobosharif san'atsevar kishi bo'lganidan o'g'lining musiqa hamda qo'shiqqa bo'lgan intilishlarini ko'rib, uni shu qishloqning ko'zga ko'ringan, obro'yli Buzurgxonto'raga shogird qilib berdi. Buzurgxonto'ra ham Bobosharif singari kosib - olacha to'quvchi bo'lib, shu davrda nihoyatda qashshoqlik bilan kun o'tkazar edi. Buzurgxonto'ra sozanda bo'lmasa-da, soz chalishni mashq qilardi. Sodirxon undan hofizlik va dutor chalish sirlarini o'rgandi. Shundan so'ng u bir muddat shoir Muhammadaminga shogird tushib, tanbur chalishning nozik yo'llarini, mumtoz adabiyot, xususan, aruz vazni nazariyasini puxta egalladi. Pochchasi Mulla Matkarim esa uni qo'shiq aytish mahorati bilan oshno qildi. Natijada Sodirxonxo'ja yigirma yoshidayoq butun O'rta Osiyoga tanilgan hofiz bo'lib yetishdi".³

1928-1929 yillarda Sodirxon hofiz Samarqand shahridagi xalq musiqasi va xoreografiya institutida muallimlik qildi. Ushbu dargohda tahsil ko'rayotgan M.Ashrafiy, T.Sodiqov, S.Kalonov, N.Hasanov, M.Burxonov, Sh.Akromov, Sh.Sohibov, F.Shahobov kabi bo'lajak ulkan san'atkorlarning kamol topishiga katta hissa qo'shdi. Shuningdek, u Qori Sulaymon Siddiqov, To'raxo'ja, Jo'raxon Sultonov, Ibrohim ashulachi, Salimjon hofiz, Ma'rufxo'ja Bahodirov kabi munosib shogirdlar tarbiyalagan⁴. Pedagogik faoliyat bilan birga hofiz tez-tez shinavandalar davrasini o'zining betakror ashulalari bilan obod qilib turgan. Xuddi shuningdek, mo'jiza yaratgan san'atkorlardan biri, o'zbek musiqa madaniyatining taniqli arbobi,

² Begmatov S. Orifxon Hotamov. Toshkent, 2000. – 62 bet.

³ Hajiyevev Y. Navosoz yurakdan o'lmas navo. Toshkent, 2005. – 38 bet

⁴ Hajiyevev Y. Navosoz yurakdan o'lmas navo. Toshkent, 2005. – 39 bet

akademik Yunus Rajabiy ham kelajak avlodlar yuragi va xotirasidan mangu o‘rin olgan.

Akademik Yunus Rajabiyning (1897-1976) otasi Rajab qassob turmush sharoitining og‘irligiga qaramay, musiqa san’atining shinavandalaridan edi. Yunus akasi (ikkinchi ustoz) Rizqi Rajabiy bilan ashula aytib, soz chalib uning shinavandalari orta boradi.

Bo‘lajak akademik 1910-1916 yillarda dastlab Mulla To‘ychi Toshmuhammedov va Shorahim Shoumarovlar ijro etgan maqom yo‘llarini o‘ta ziyraklik bilan tingladi, keyinchalik Inog‘omjon hofiz, Ilhom hofiz, Sodirxon hofizlar o‘qiydigan ashula yo‘llari bilan tanishdi. So‘ngra Shorahim Shoumarovga shogird tushdi, dutor va nay chalish sirlarini puxta egalladi.

1923-1927 yillari Samarqandda dastlab Pedagogika bilim yurti o‘qituvchisi, keyin Samarqand teatrining musiqa rahbari sifatida faoliyat ko‘rsatgan yillari mashhur hofizlardan “Shashmaqom”ni amaliy-nazariy jihatdan o‘zlashtirib boradi. Bu haqda san’atkorning o‘zi “Musiqa merosimizga bir nazar” nomli kitobida shunday yozadi: “Shu yillari men Samarqandlik taniqli maqomdon-ustozlar - Hoji Abdulaziz Rasulov, Levi Boboxonov, Mixail Tolmasov, Gavriel Mullaqandovlar bilan uchrashdim, ulardan maqomlarning Samarqandcha yo‘llarini o‘rgandim, kuy va ashulalarga sayqallar berib, qochirimlar kiritib, silliqlashtirdim va yangi kuy qismlari qo‘shib, boyitib bordim”⁵. Bu ustoz-shogird an’anasining bir ko‘rinishi bo‘lib, ustozlar maqomlarga (asl g‘azali) boshqa g‘azallarni bog‘lab ijro ettirishi, eshituvchilar auditoriyasiga moslashishni ham o‘z shogirdlariga o‘rgatadi. Misol uchun xonanda Maxtumquli she‘rlari muhlislari bor auditoriyaga xizmatga bordi. Xonanda u yerda Munis yoki Ogahiy g‘azallaridan maqomlar ijro etsa bu davraga yoqmaydi. Yunus Rajabiy ham maqom “ustoz-shogird”lik an’analariga rioya qilgan xolda bir asarni turli g‘azallarda ijro etishni qunt bilan o‘zlashtirib, kelajakda butun boshli “Shashmaqomni” forsiyda ijro etiladigan g‘azallarini O‘zbek g‘azallariga o‘zgartirdi⁶.

Komiljon Otaniyozov 1917 yili Xorazm viloyatining Shovot tumanida tug‘ilgan. Otasi Otaniyoz buva mudarris bo‘lib, Niyoziy taxallusi bilan g‘azallar bitgan va musiqa san’atiga alohida muhabbat bilan qaraydi. Akasi Foziljon ham yetuk sozanda edi. “Yosh Komiljon akasining sozandalik sirlariga chuqurroq razm sola boshladi. Akasining mashqlari uning musiqaga bo‘lgan havasini muhabbatga aylantirdi, undan ko‘p narsalarni o‘rgandi”⁷. Bu kabi misollarni ko‘plab keltirish mumkin.

⁵ Yunus Rajabiy. Muzika merosimizga bir nazar. Toshkent, 1978. – 12-13-betlar.

⁶ O‘zbekiston xalq hofizi H.Rajabiyning ta’kidlashicha, Yunus ota Navoiy, Bobur, Fuzuliy, Mashrab, Nadira, Uvaysiy, Munis, Ogahiy kabi shoirlarning g‘azallarini topish uchun oylab Navoiy nomidagi hamda Fundamental kutubxonalarda qatnab, Arab yozuvidagi g‘azallarni tarjima qilib, kerakli g‘azallarni qidirib o‘tirgan ekan. Chunki u paytlarda har bir shoirning nashr etilgan alohida devonini, internetdan xohlagan kitobni yuklab olib bo‘lmagan. Bir g‘azalni musiqaga tushirish uchun juda ko‘p vaqt talab etilgan.

⁷ Xudoyberganov S. Xonandalar ansambli. Urganch, 2014. – 56 bet.

Xorazmni san'atkorlar yurti, deb bekorga aytishmagan. Ovozi go'zal, zehni o'tkir iste'dod ko'zga tashlansa, darrov kimdir yo'l-yo'riq ko'rsatishga, qaysidir cholg'uni olib berib rag'batlantirishga, unga o'sha joyda mavjud bor imkoniyatni yaratib berishga intilishgan. Iste'dod esa, kutilmagan joydan bo'y ko'rsatishi hammaga ma'lum. Unga yaratilgan imkoniyatlar, ta'lim-tarbiya oqibatida elga manzur shogirdlar yetishib chiqqan. Ana shunday favqulodda iste'dodlardan biri Otajon Xudoyshekurov bo'lgan. Otajon og'aning uylari Amudaryo sohiliga yaqin, "Jayxun shamollari hur-hur esib turgan" yerda joylashgan. Aholisi kam. Kichkintoy Otajondagi iste'dodga tog'asi Yo'ldosh Ollashkurov e'tibor qaratadi. Qo'liga soz ushlashga undaydi. Yo'ldosh og'a O'zbekiston xalq artisti Komiljon Otaniyozov bilan yaqin edi. El sevgan mashhur hofiz To'rtko'l taraflarga o'tganida albatta Yo'ldosh og'anikiga mehmon bo'lib, tunab qoladi. Yo'ldosh og'a jiyanining musiqaga bo'lgan ishtiyoqi haqida Komiljon Otaniyozovga so'zlab beradi. Komiljon ustoz esa endigina 10-12 yashar bo'lgan bolakayni qunt bilan eshitib - "bu jiyaningning ajoyib, yoqimli ovozi bor ekan, uni tarbiyala, Yo'ldosh" deya o'z maslahatini beradi⁸. Komiljon Otaniyozovning bergan o'gitlari natijasi o'laroq Otajon Xudoyshekurov el sevgan san'atkor bo'lib kamol topadi.

Yu.Rajabiy nomidagi O'zMMSh professori Matrasul Matyoqubov bilan bo'lgan suxbatimizda shunday deganlar: "Otajon Xudoyshekurovning ustozlari Nazir Qori va Jumanazar Bekjonov bo'ladi. Aytishlaricha, Jumanazar Bekjonovning san'atiga Komiljon Otaniyozov havas qilgan, tan bergan. Ayniqsa, doston ashulalarining benazir ijrochisi bo'lgan va ana shu yo'nalishda xalq mehrini qozongan Jumanazar Bekjonov o'zbek san'atkorlari orasida birinchi bo'lib tor bilan ashula aytganligi qayd etiladi"⁹. Uning mashhurligi shu darajada bo'lganki, O'zbekistondan tashqari qo'shni Respublikalarga ham yoyilgan edi. Xalq uni shu darajada yoqtirganki, keladigan tadbiriga nomini lampochkalar bilan yozib qo'yishar ekan. Jumanazar Bekjonov bilan ko'plab tadbirlarda birga ishtirok etgan Matrasul Matyoqubovning ta'kidlashicha Komiljon Otaniyozov hamda Jumanazar Bekjonov shovotlik Yumoloq (Jumalak) baxshidan saboq olganlar¹⁰.

Ustoz hofiz Xudoyshekurovning 2 nafar o'g'li bo'lib, shulardan biri Matpano Xudoyshekurov-adabiy taxallusi Suxanvar, undan dars olgan olim Matniyoz Yusupovni juda og'ir, bosiq kishi ekanligini ta'riflashadi. Urushni ko'rgan, urushda bir oyog'idan ajralib kelgan ekan. Xorazm maqomlarining jonkuyari. Ularni notaga olishda ko'p say'-harakatlar qilgan va bir asar sifatida jamlagan. Xorazm maqomlarini Matpano ota ijrosidan yozib oladi. O'zining ashula aytish uslubiga ega

⁸ San'atshunoslik fanlari nomzodi (PhD) Sh.Matyakubovning doktorlik dissertatsiya ishida Matrasul Matyoqubov bilan suxbati, audioyozuv. 2018.

⁹ San'atshunoslik fanlari nomzodi (PhD) Sh.Matyakubovning doktorlik dissertatsiya ishida Matrasul Matyoqubov bilan suxbati, audioyozuv. 2018.

¹⁰ Yana o'sha manba.

bo'lgan edi. Ashulalarning cholg'u muqaddimalarini ham variatsiya¹¹ shakliga aylantirgan.

Xorazmlik kompozitor Abdusharif Otajonov, ham pedagog, ham sozanda, ham olim sifatida ijod etib, o'ziga xos maktab yaratganlardan biri sanaladi. Hozirda butun mamlakatga mashhur sozanda va xonandalardan Matrasul Matyoqubov, Karim Iskandarov, Nazira Yusupova, Sultonposhsha Rahimovalar shu maktabda tarbiya olishgan. Abdusharif Otajonovning otalari Otajon surnaychi, qaynotasi dutorchi bo'lgan va vohada Yusuf Dutoriy nomi bilan mashhur bo'lgan.

Ustoz-shogird an'alarining yana bir jihati shundaki ustoz muhim bir nuqtasini shogirdiga gap bilan so'zlab tushuntirmay har bir ish jarayoniga e'tibor berishni talab qiladi. "Ko'zi bilan ko'rib o'rgansin" yoki "eshitib ijro etsin" deya ko'p bora ta'kidlashadi.

Shunday ustozlar ham borki hunarining ba'zi jihatlarini shogirdiga bildirmay o'zida saqlab qo'yadi. Hunarmand yoki san'atkorning yoshi ulg'ayib, ustoz darajasiga yetgan sari hunarini bajarayotganda yoki musiqiy asarini ijro etayotganda shogirdlariga e'tiborli bo'lishlarini uqtiradi, har harakat yoki hodisani gap bilan so'zlab tushuntirishni yoqtirishmaydi. Qunt bilan tinglab yoki zukkolik bilan namoyishni anglagan shogirdgina o'z kasbining ustasi bo'la oladi.

O'zbek mumtoz musiqa san'ati qadimdan boy va o'ziga xos serqirra cholg'u hamda cholg'u-ashula yo'llaridan iborat bo'lib, davrlar osha taraqqiyot yo'lida sayqallanib, takomillashib keldi. Ushbu musiqiy an'alarining o'zlashtirilishi o'rta asrlarda madaniyat va san'at tarmoqlarida "ustoz-shogird" ta'limi bilan o'zaro bog'liq holda udumda hamda xonandalarni tarbiyalashda asosiy omil bo'ldi. Yakka tarzdagi ta'limot XX-XXI asrlarda og'zaki va yozma an'analarda yangi badiiy ta'lim tizimiga kirib keldi, hozirgi jarayonda "ustoz-shogird" an'analari boshlang'ichdan to oliy ta'lim bosqichlarigacha ahamiyatli o'rin egallab kelmoqda. Ustoz-shogird an'analari davlar osha o'ziga xos taraqqiyot yo'lini bosib o'tdi va shu davr ichida uning yangi tamoyillari, mavqeyi va ijroga xos bo'lgan uslublar orqali o'zlatirib kelmoqda.

Qadimiy ustoz-shogird an'alarining bugungi kundagi ta'lim jarayoni bilan o'xshashlik jihatlari juda ko'p shulardan eng muhimlari:

1. Ustoz shogirdning iqtidoriga yarasha vazifa berishi;

Talaba iqtidorli bo'lsa ko'proq, murakkabroq, aksincha bo'lsa soddaroq asarlarlardan (ovoz ko'lami, rangiga, jarangiga) mos keladigan asar tanlab berishi.

2. Berilgan vazifalarni bajarilishini nazorat qilishi (imtixonlar orqali);

O'quv dargohlarida talabalar dastlab ustoz oldida ijro qilib, tayyorgarligining darajasini aniqlab olib, keyin oraliq, yakuniy nazoratlarga olib kirib ashula aytib,

¹¹ Variatsiya – musiqiy matnning o'zgarishi

kerakli tavsiyalarni oladi. Ayniqsa bu an'analar maqom ijro etadigan sozanda va xonandalar orasidagi munosabatlarda, ijro uslublarda ko'rishimiz mumkin.

3. Bir shogirdni ikkinchisidan kam ko'rmasligi;

Ijro imkoniyati nisbatan sustroq bo'lgan talabani ustozni ijrochi bo'lmasdan o'qituvchilik qilishini ta'kidlab, asarni mukammal o'rganishni, ko'proq ijrolarni tinglashni buyurishadi. Natijada talaba o'ziga yoqqan ijrochini emas balki hamma ijrolarni eshitib, ko'proq ijro uslublarni o'rganib oladi. Aslini olganda ustozni sevimli yoki yoqtirmaydigan shogirdi bo'lmaydi. Ustoz ko'r ko'iyveradigan shogirdini yomon ko'radi deb o'ylashimiz aniq, ammo unday emas. Ba'zi talabalarga ustozning bir qarashi kifoya, ba'zilarini esa ko'iyb berish kerak, shundagina ular mustaqil shug'ullanib, kerakli natijaga erishadilar.

4. Har bir shogirdga individual tarzda yondashishi kabi an'analar saqlanib qolgan. Maqom ijrochiligida individual darslarni mukammallashtirish kerak, aks xolda boshqa o'quv dargohlaridagi kabi yakka xonandalik fanini ham guruhli darsga aylantirib, ansambl darsi kabi bo'lib qoladi. Ashula o'rganishda ansambl darsining ahamiyati katta ammo ovozni asarga - asarni ovozga moslashtirishda individual yondoshuv muhim o'rinda turadi. Qolaversa, har bir talabani imkoniyati turlicha, ularning barchasiga o'ziga yondoshuv kerak

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Begmatov S. Orifxon Hotamov. Toshkent, 2000. - 62 bet..
2. Hajiyev Y. Navosoz yurakdan o'lmas navo. Toshkent, 2005. - 38-39 bet.
3. Yunus Rajabiy. Musiqa merosimizga bir nazar. Toshkent, 1978. - 12-13-betlar.
4. Xudoyberganov S. Xonandalar ansambli. Urganch, 2014. - 56 bet.
5. Abdullayev R. An'anaviy O'zbek musiqasi asoslari. Toshkent, 2023. - 189 bet.
6. Axmedov M. Hoji Abdulaziz Abdurasulov. Toshkent, 1974. - 135 bet.
7. Begmatov S. Hofizlik san'ati Toshkent, 2007. - 130 bet.
8. Yunusov R. Fattohxon hofiz. Toshkent, 2022. - 219 bet.
9. Абдуллаев Р.С. Жанр катта ашула и его носители. (С.Ф.Н. дисс.) Тошкент, 1982.